

FORTSCHRITT, NORM UND EIGENSINN: ERKUNDUNGEN IM ALLTAG DER DDR

SZERK.: ANDREAS LUDWIG

(Haladás, norma és „Eigensinn”: az NDK mindennapjainak kutatása)

Berlin, Links, 1999. 296 p.

A német történészek jelentős része a harmincas évekbeli nemzetiszocialista időszak kutatásának tapasztalataiból kiindulva evidenciaként kezeli azt a tételt, hogy a totalitárius kormányzatok intézkedései nem hatják át közvetlenül a társadalmi berendezkedés teljes vetületét, még akkor sem, ha jelentős mértékben uralják a társadalmi folyamatokat. Ugyanez igaz az egykori Német Demokratikus Köztársaság (NDK) társadalmára is. A „mindennapok történetének” kutatói szerint az NDK történetének egyoldalú és korlátozott értelmezését adja az az elemzés, amely az állampárt, a hozzá kapcsolódó intézmények vagy személyek (zömmel politikusok) elsősorban politikatörténeti ábrázolására koncentrál. Ezzel szemben a „mindennapok történetének” szemszögéből vizsgálható, hogyan hatott a társadalmi struktúrákra a diktatúra, hogy a társadalom különböző tagjai vagy csoportjai hogyan próbálták megőrizni autonómiájukat, sajátos identitást

kiepítve az állampárttal szemben A „mindennapok története” – amennyiben történetírói irányzatként értelmezzük – elsősorban a nézőpont megváltozásával jellemezhető, egyszerűsítve körülhatárolható az „alulról írott történelem” fogalmával. Az utóbbi néhány évben fordulat történt az NDK-ról szóló társadalomtörténeti munkák nézőpontjában. Ebbe a tendenciába illeszkedik az Andreas Ludwig szerkesztésében megjelent kötet is.

A kötet megközelítése szerint az NDK története több, mint a pártállam története, hiszen ugyanúgy azoknak az embereknek és hétköznapjaiknak a története is, akik benne éltek. A tanulmányok középpontjában az emberek egymás közti kapcsolatai és a hatalom mindennapokat befolyásolni szándékozó törekvése áll. A pártállam a munkahelyektől kezdve a szabadidő eltöltéséig befolyásolta az NDK lakóinak mindennapjait, sokszor a „paternalista” politikán keresztül. A kötet egyik kulcskérdése az, hogy miként éltek meg, miként rekonstruálják, és milyen sajátos reakciókat alakítottak ki az NDK lakosai a „gondoskodó” és „szankcionáló” állammal szemben.

A tanulmánykötet szerkesztője vezeti az NDK mindennapjainak kutatására 1993-ban alapított dokumentációs központot (Dokumentationszentrum Alltagskultur der DDR) Eisenhüttenstadtban (az egykori Stalinstadtban), amely 1995-ben rendezte első kiállítását, és azóta is több kiállításnak adott helyet, köztük egy, a kötet címével megegyező és annak tematikájára épülő kiállításnak is. A tanulmánykötet keletkezése és a benne található tanulmányok szorosan összefüggnek az NDK mindennapjaira jellemző források gyűjtésével, köztük számos olyan tárgyi forráscsoporttal, amely megfelelő kontextusban kiállítási-muzeális tárgyként is bemutatható.

A könyv címe három olyan fogalomra utal, amelyek a tanulmányokban az elemzés tárgyát képezik. A „Haladás” (Fortschritt) szó azokat az utópisztikus, kulturális és társadalmi célokat sejteti, amelyeket az NDK-ban a „kommunista társadalom építése” során fogalmaztak meg. A „normával” (Norm) arra az értékrendre utalnak a szerzők, amely a politika, a gazdaság és az állami újraelosztás hatására érvényesült a mindennapi életben a fogyasztástól kezdve a lakásépítésig. A magyarul inkább csak körülírható „Eigensinn” fogalmát pedig abban az – Alf Lüdtkétől származó – értelemben használják, miszerint a társadalom tagjai sajátos értelemmel bíró nézeteket és törekvéseket (Eigensinn) alakítanak ki egyéni és kollektív cselekedeteik során a modell által társadalmi interakcióként értelmezett uralmi rend mellett. Az „Eigensinn” a pártállam által létrehozott uralmi rendszer mellett egy alternatív jelentéssel bíró, sajátos rendszert alkot, de nem egyszerűen a hatalommal szemben (mint például az ellenállás), hanem azzal párhuzamosan.

Ennek az „alternatív rendnek” az összetett vizsgálatát a szerzők a pártállami hivatali szférán kívül, vagy annak legszűkebb fokán keletkezett források elemzésével vélik megoldhatónak. Ezek közé tartoznak a hivataloknak írt beadványok, a magánlevelezések, nem utolsósorban a visszaemlékezések és az oral history. Persze a források jelentős részét alkotják azok a mindennapi tárgyak is, melyek az NDK lakóinak fogyasztási igényeit voltak hivatottak kielégíteni: a kozmetikai kellékek, játékok, műanyag háztartási eszközök, grillsütők és a Magyarországon is oly ismertté vált „levehető ajtajú NDK turmixgép”. A tanulmányok jelentős része foglalkozik azzal, hogy a speciálisan az NDK-ra jellemző fogyasztói kultúra tárgyai milyen jelentéssel bírtak a maguk korában a háztartások, illetve az azok piacra dobását kezdeményező tervgazdasági intézmények számára.

A tanulmányok szerzői olyan, a hidegháború idejéből származó, de még manapság is széles körben elterjedt fogalmakkal jellemzik a társadalmi berendezkedést befolyásoló hatalmi struktúrát, mint „nevelésdiktatúra” (Erziehungsdiktatur), „párturalom” (Parteiherrschaft) vagy „konszenzusediktatúra” (Konsensdiktatur), „Nevelésdiktatúra” alatt azt értik, hogy az NDK-ban az emberek mindennapi életét a hatalom jelentős mértékben befolyásolta a különböző társadalmi szocializációt elősegítő intézményekkel: kezdve a nevelési tanácsadók, a gyermekújságok, vagy a bölcsődén, óvodán át, egészen a felnőttoktatásig, az „esti egyetemekig”. Ennek a modellnek a keretében igen változatos témákat vizsgálnak a szerzők.

Ina Rossow a „nevelésdiktatúra” hatását két tanulmányban elemzi, amelyek az NDK-ban tartott 1951-es és 1973-as világifjúsági találkozókra foglalkoznak. Ennek kapcsán arra keresi a választ, hogy milyen céljai voltak a hatalomnak a világifjúsági találkozók, milyen kép élt a propagandában az ifjúságról, annak feladatairól és értékrendjéről, illetve hogyan hatottak a világifjúsági találkozók az azokon részt vevő fiatalokra. A tanulmányokban központi helyet foglal el az a kérdés, hogy miként éltek meg a fiatalok ezeket a rendezvényeket. A szerző visszaemlékezések révén több nézőpontból mutatja be az eseményeket. A tanulmányok szerint az 1951-es találkozón az ifjú „keletnémet” állam elsősorban saját „független és szabad” létét kívánta demonstrálni, nem ritkán a „nyugatnémet” állammal szemben, addig 1973-ban a propaganda a „szabad vita lehetőségét” hangsúlyozta. A szerző arra a nem igazán váratlan következtetésre jut, hogy a világifjúsági találkozón való részvétel az ifjúság szemszögéből jóval kevesebb ideológiai töltettel bírt, mint ahogy azt a korabeli hatalom állította.

A munkahely nevelő hatását is vizsgáló tanulmányában Jana Scholze arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi motiválta az NDK-ban élő embereket munkájukban a terv- és hiánygazdasági

körülményeken kívül, illetve a hatalom mivel akarta motiválni őket. A munkateljesítmény növelésének legpropagáltabb eszközeként számon tartott munkaversenyek és munkaverseny-kitüntetések kapcsán azt vizsgálja, hogy azok miként hatottak a munkateljesítményre és a munkahelyi kapcsolatokra. A kitüntetési rendszer változásának elemzése és visszaemlékezések révén többek közt arra a következtetésre jut, hogy a munkaverseny-kitüntetések elsősorban a kitüntetettek politikai attitűdjére voltak hatással, nem pedig munkateljesítményükre.

A szocializáció és a hivatalos értékrend kapcsolata kerül Christa Lorenz tanulmányának fókuszába is, amely a magyarországi „Dörmögő Dörmötör”-höz hasonló NDK-s „Bummi” című gyermekmagazinban közölt cikkek értékrendjének változását vizsgálja. A lap rendszeresen olyan kérdéseket helyezett főszerplője – Bummi mackó – kalandjainak középpontjába, mint a munkához, a dolgozókhoz, a hazához, a szocialista köztársasághoz vagy „a munkásosztály nemzetközi szolidaritásához” való viszony. A lap ennek ellenére hatalmas népszerűségnek örvendett, mivel a fogyaszthatóság érdekében jó minőségű „képregények” formájában ábrázolták Bummi ideológiai töltetű kalandjait.

A „nevelésdiktatúrát” bemutató tanulmányok közül hasonló témával foglalkozik Dominique Krössin tanulmánya, aki a „honismeret” nevű tantárgy tankönyvei alapján a „hazáról” és a „szocialista értékrendről” alkotott kép változását vizsgálja. Ennek alapján differenciált hazaképet vél felfedezni a tankönyvekben. A szűk lakóhelyi és családi környezet, az iskola, az osztály, az úttörőszervezet alkotja a közös identitást a kommunizmus, a békeszeretet, a szocializmus győzelmébe vetett hit és a szolidaritás képe a tankönyvekben az NDK-nak és természeti kincseinek szeretetében körvonalazódik, amihez a tervet teljesítő dolgozók, a katonák, az antifasiszták és a párt kapcsolja a majdan felnőtté váló gyerekeket. „Metafizikai hazaként” jelennek meg a tankönyvekben a szocialista országok és a Szovjetunió, amelyek közös identitást a kommunizmus, a békeszeretet, a szocializmus győzelmébe vetett hit és a szolidaritás képezi. Az utóbbi tanulmányoknak a megközelítése is jelzi azt a tendenciát, ami az NDK történetéről szóló társadalomtörténeti munkákban egyre gyakoribbá válik, tudniillik, hogy nem az a kérdés, hogy „mi történt?”, hanem az, hogy a „történekekről” milyen kép („image”, „Bild”) alakult ki az emberek fejében, és ez hogyan változott. Ez abba a nemzetközi társadalomtörténeti tendenciába illeszkedik, hogy az elemzésekre a kognitív és interpretatív kultúraértelmezések gyakorolnak egyre nagyobb hatást.

A „párturalom” elemzésére épülő modell – ami Sigrid Meuschel nevéhez köthető – a párt központi szerepének, társadalmi céljainak és gyakorlati politikájának értelmezésére, továbbá annak a vizsgálatára épít, miként vagy miként nem hatoltak be a hatalom által megfogalmazott társadalmi célok a mindennapi életbe. Ezen modell empirikus elemzésén alapszik az ötvenes és nyolcvanas évek ifjúsági generációinak összehasonlítását célul kitűző tanulmány (Jana Lunz), ami azért is érdekes módszertani szempontból, mert a szerző a pártállami időszak vizsgálatában viszonylag szokatlan módon két, egymástól két évtizednyi távolságban lévő időmetszetet hasonlít össze, kihagyva a hatvanas és hetvenes éveket, amivel a pártállam mindennapjainak folytonosságát is kifejezi a háború előtti időszakhoz viszonyított diszkontinuitással szemben. A két korszak közötti elsődleges különbségnek a nyugati világ növekvő recepcióját látja, ami az állam által támogatott ifjúsági szervezetek gyengülésével járt együtt.

A „konszenzusediktatúra” fogalommal jellemzett modell szerint az NDK-ban a hatalom számos területen csak társadalmi konszenzus révén működhetett, ami elsősorban a munkahelyekre volt igaz, ahol a munkások például „teljesítményvisszatartásra” épülő munkavállalói taktikával folyamatos harcban álltak a munkáltatói érdekekkel szemben. Az erre épülő konszenzus alakította aztán úgy a bérrendszert, hogy mind a munkavállalók, mind a munkáltatókért fellépő állam céljai részben megvalósuljanak. A brigádmozgalmak, a munkahelyi kitüntetések, vagy a gyáralapításkor fellépő munkaerőhiány miatt adott kiugró bérek számos konszenzusra épülő helyzetet teremtettek, ami a munkáltatói stratégiákban bekövetkezett változásokban is tetten érhető. Ezt a folyamatot vizsgálja Rita Aldenhoff-Hübinger az Odera menti Frankfurtban létrehozott félvezetőüzem példáján, amely a körzet munkaerőpiacát gyökeresen átalakította.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része egyes fogyasztási tárgyakhoz kapcsolódóan elemzi a mindennapokban bekövetkezett változásokat. Silvia Rückert a műanyag tárgyak elterjedésén és propagálásán keresztül vizsgálja a párt által megfogalmazott, modernizációs elméletbe illeszkedő ideológiai hátteret, illetve azt, hogy milyen jelentéssel bírtak az NDK-s háztartások szerkezetében a műanyagból készült háztartási eszközök. A műanyag tárgyak a reklámokban és a hivatalos beszédmódban az NDK „haladás és modernitás” iránti elkötelezettségének szinonimájaként szerepeltek, ugyanakkor számos háztartás számára a háborút követő sanyarú évtizedekkel való szakítást jelentették.

Claudia Erdmann a grafitelektróda és a díszkerámia gyártásának példáján keresztül arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők határozták meg a fogyasztási termékek gyártását és előállítását az NDK-ban. A szerző úgy véli, hogy az NDK lakosainak tárgyi igényeit nyugatnémet példák határozták meg, amellyel viszont az NDK ipara nem tudott lépést tartani. A grafitelektróda és a díszkerámia gyártását is ilyen nyugati hatásra adott „keleti” válaszként értelmezi.

A fogyasztástörténeti tanulmányok közé sorolható Evelin Grohnert tanulmánya, aki egy boltvezetővel készített részletes interjú kapcsán azt elemzi, hogy miként élték meg az NDK polgárai azt a

szituációt, amit a boltvezető azokkal a hiánygazdaságra jellemző szavakkal jellemzett, hogy „semmi sem volt, de mindenkinek megvolt mindene”. A kötetben szereplő más tanulmányokhoz hasonlóan a szerző úgy véli, hogy az NDK áru kínálatát és értékesítési rendszerét igen erősen befolyásolta a nyugatnémet fogyasztási szokásokról kialakult kép.

Jana Scholze egy másik tanulmányában azt vizsgálja, hogy mit szimbolizáltak az NDK története során kiadott bélyegek. A szerző szerint a bélyegek jelentős része a politikai propaganda legmarkánsabb eszköze volt. A bélyegek jóval élesebben jelenítették meg a párt által helyesnek ítélt irányvonalat, mint például a sajtótermékek.

A nők foglalkozásbeli identitásának és a hagyományosnak tartott családstruktúra konfliktusával foglalkozik Simone Tippach-Schneider tanulmánya, aki többek közt a nőket érintő szociálpolitika változásáról, illetve a szociálpolitikai által definiált „női feladatokról” ír. Az elsősorban oral history forrásokat elemző szerző szerint a nők visszaemlékezéseikben elsősorban azt emelik ki, hogy nekik annak idején a család, illetve az anyaszerep volt fontos, ezért számukra a „hagyományos szerep” munkahelyi szereppel való ütközése csak másodlagos volt.

A kötetben szereplő tanulmányok témáinak zömére önálló monográfiák is épülhetnének, nemcsak megközelítésük újszerűsége, hanem sokféleségük miatt is. A kötet értékét növeli a gazdag képi illusztráció, amely elsősorban a kötethez kapcsolódó kiállítás anyagára épít. Az NDK „mindennapjainak történetéről” szóló könyv megközelítései és az alkalmazott modellek sokban gazdagíthatnák az egykori „szocialista országok” jelenkortörténet-írását, köztük a magyarországit is.